

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

**СПОМЕНИК РАТНИЦИМА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
НА ГРОБЉУ У ЧАЧКУ**

(ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ДЕЛОВАЊА ФИДАК-а)

Одмах ваља напоменути да ће бити речи о спомен — костурници подигнутој на Чачанском гробљу, у коју су сахрањени посмртни остаци војника српске армије и Централних сила, изгинулих и помрлих у ширем региону Чачка за време балканских и првог светског рата. Како је подизање спомен-костурнице, затим прикупљање података о изгинулим и помрлим војницима обеју зараћених страна у чачанском крају, као и пренос посмртних остатака, уследило на иницијативу чачанске Помоћне женске секције Фидака (у даљем тексту ПЖС), то ће у првом делу рада бити дата крајка историја оснивања, карактера и рада чачанске ПЖС, а у другом делу подизање спомен-костурнице и улога, односно допринос, ПЖС у тој акцији.

Развитак војне индустрије у другој половини 19. века условљавао је све крвавије ратне сукобе, што је најпре довело до оснивања међународне организације Црвеног крста, а крајем века и Удружења официра и ратника. Обим, масовност и квалитет ратне технике, примењене у првом светском рату, претворили су неке битке у праве кланице, што је изазвало милионске људске жртве и огромна материјална разарања и патње становништва свих зараћених земаља. Ако се томе додају пратеће појаве рата: глади, епидемије болести,

збегови, окупаторски терор и концентрациони логори, онда је логичан закључак да је први светски рат изазвао, у свести сваког човека, страх од нових ратних ужаса и осећање хумане жеље да се с једне стране спречи нови рат, а са друге стране помогне оним људима који су страдали у рату, како би се бар унеколико ублажио њихов положај. У Паризу се по завршетку првог светског рата, поред Друштва народа, обнавља Удружење резервних официра и ратника, које, као организација ФИДАК (Federation interalliee Des Anciens combattants), делује између два светска рата. Фидак је био међународна организација војног карактера, у чијем се саставу нашло и Удружење резервних официра и ратника из новостворене државе Јужних Словена. Циљ Фидака био је да се што пре залече ране отворене ратним страхотама и бори за мир према својим суседима¹ С обзиром да су и жене одиграле значајну улогу у првом светском рату, јер „док су очеви, мужеви или браћа ратовали, оне су водиле борбу да се одржи живот деце и стараца, обраде имања и не угаси домаће огњиште”,² то је при Фидаку основана женска секција, која је, као Помоћни Фидак, окупљала жене ратника кроз националне организације у земљама чланицама Фидака.

Пошто је и Југославија била чланица Фидака, то се и у њој организују официри и ратници, са Главним одбором у Београду и локалним пододборима широм земље. Тако је и у Чачку, између два светска рата, деловао пододбор Удружења резервних официра и ратника (у даљем тексту УРОиР), преко кога ће Средишња управа Помоћног Фидака из Београда организовати жене Чачка у Помоћну женску секцију. Оснивачка иницијатива Средишне управе уследила је зато што је секција преузела од Главног одбора УРОиР обавезу да уреди она војничка гробља која држава није стигла да уреди. Зато је Средишња управа и оснивала пододборе ПЖС по свим градовима и постављала поверенице по мањим местима, да би преко њих добијала обавештења, не само о стању војничких гробља, већ и о положају ратника или чланова њихових породица, што ће бити основни задатак и чачанске женске секције Фидака, основане 1927-1928. године. Треба поменути да је оснивању ПЖС претходио развијен женски покрет у Чачку. Прве корене организовања жена Чачка налазимо у 1885. години, када је основана Женска подружница, са циљем да окупи одрасле девојчице ради њиховог школовања у Радничкој школи. Обновивши рад 1888, већ у 1890. години је основала поменуту школу и из својих средстава подигла школску зграду на месту данашње Галерије „Надежда Петровић“. Женска подружница се активирала после првог светског рата, проширујући поље рада бригом о уређивању војничких гробља изгинулих војника у ратовима и пружањем помоћи сиромашној деци ратника. Отуда је иницијатива Средишне управе Помоћног Фидака из Београда фебруара 1927. наишла на погодно тле, уз наглашавање да су жене Чачка са женама Осигека биле „прве у целој земљи, које су схватиле важност делања и приступиле организацији и што ће радити заједно у духу идеја Фидака, на добро, корист и срећу ратника“.³ Период од лета

1927. до јесени 1928. био је испуњен организовањем секције и припремањем оснивачке скупштине, која је одржана 22. октобра 1928. године. Овај датум се, без обзира на привремено организовање и делатност, узима као датум оснивања ПЖС у Чачку. Заслужне личности по залагању и доприносу у оснивачком послу су: Радован Ђорђевић, најпре секретар а касније председник пододбора УРОиР Чачка, и Милица Обрадовић, учитељица, најпре повереница Средишне управе, а од 1930—1938. председница женске секције Фидака у Чачку. Ускоро после оснивања, ПЖС је била, 1930. године, верификована од стране Начелства среза трнавског. Овим је Помоћна женска секција Фидака у Чачку завршила фазу оснивања и стекла услове за легалан рад на испуњавању утврђених циљева и задатака.

Чачански пододбор УРОиР, радећи на оснивању женске секције у саставу своје организације, истакао је да би ПЖС имала задатак да „збрињава ратну сирочад, одржана и посећује ратничка гробља и ради друге послове, који су, по својој природи, ближи жени него мушкарцу“.⁴ Но, задаци чачанске ПЖС Фидака су били јасно одређени. То су: борба за мир у свету, брига око ратника и чланова њихових породица, пружање олакшица у посећивању гробних места изгинулих у чачанском крају у време балканских и првог светског рата, уређивање војничких гробаља, прослављање датума везаних за први светски рат. Посебну пажњу посветила је секција, од оснивања, проналажењу гробова војника обеју зараћених страна, изгинулих у ширем региону чачанског краја у ратовима од 1912 — 1918. и преносу њихових посмртних остатака у заједничку спомен-костурницу. ПЖС се, поред ових задатака, повезивала са другим организацијама и друштвима у граду, о чему ће бити речи касније.

ПЖС Фидака у Чачку састојала се од чланица, а делатност секције вршена је преко изабраних органа управе. Управни одбор, са председницом, био је покретач свих акција. Поред чланица, секција је имала неколико категорија добротвора: приложенике, утемељиваче, добротворе и велике добротворе, зависно од количине новца који се поклања за покриће трошкова делатности ПЖС, као и почасне чланове — ако су имали нарочите заслуге за секцију. По мањим местима ПЖС је именовала своје поверенице, преко којих је долазила до података на терену о стању војничких гробаља и о материјалном положају ратника и чланова њихових породица. Број чланица, у почетку, био је мали. У периоду стварања секције (1927 — 1930) било је учлањено само 40 жена и један утемељивач. Већ 1930. године секција је имала 60 чланица, 1933. преко 110, да би у периоду велике активности ПЖС од 1934—1936, секција имала око 150 чланица. Уочи другог светског рата овај број опада и креће се испод 100, што указује да је рат довео до пометње међу чланицама и кризе секције у Чачку. Поменуто је да су председница и управни одбор били покретачи свих акција ПЖС. Да би одржао континуитет рада, управни одбор је биран на три године, а пример Милице Обрадовић показује да се на положају председнице секције могло остати више година. Управни одбор је, углавном, радио самостално, само понекад

се прикључивао седницама УРОиР. Седнице управног одбора ПЖС одржаване су у кафани „Драгачево“.

Чачанска ПЖС је одржавала добре односе са Средишном управом југословенског Помоћног Фидака. Редовна сарадња везана је за долазак Милице Обрадовић на положај председнице чачанске секције. Њу је, уствари, поставила на тај положај Средишна управа. Те односе учврстила је и посета председнице Средишне управе Помоћног Фидака, Агатоновићке, Чачку 1930. године. Захваљујући тој сарадњи, Чачанке су биле укључене у акцију сакупљања помоћи за поплављене у Француској и опремању једне лутке у народној ношњи чачанског краја за изложбу у Паризу 1931. године. Чачанска Помоћна женска секција је, такође, од Средишне управе из Београда добила не само подстрек за подизање спомен-костурнице, већ и материјалну помоћ у ту сврху. Што се тиче односа секције су подбором УРОиР Чачка, може се рећи да је сарадња имала пролазни карактер и остваривала се у неким заједничким акцијама као што су: прослава 15. септембра и 11. новембра, као и подизање спомен-костурнице. Суштина несарадње лежи у покушају УРОиР да женску секцију стави у положај зависности, што је била карактеристична појава у свим земљама — чланицама Фидака.

Реализовање циљева ПЖС Фидака у Чачку захтевало је одређена средства, која је секција добијала сакупљањем добровољних прилога, организовањем забава и другим видовима сопствене активности. Из података за 1933. годину види се да су 33 добротвора и утемељивача даровала секцији 8.000 динара, или да се приходовало само са једног кermеса одржаног у Чачку 3.000 динара, а прва председница ПЖС Наталија Будимировић је, са официрске забаве у Косовској Митровици, донела око 7.000 динара. Забаве су организоване најчешће у хотелу „Касина“, а приход је наменски трошен. Пада у очи повећано тражење добровољних прилога у време велике економске кризе, која је довела породице сиромашних учесника у балканским и првом светском рату у незавидан положај. Чачанска секција је до новца долазила продајом Фидакових разгледница и књига, вршеном преко градских и сеоских школа, чиме се ширио утицај на село, затим продајом цвећа „косовски божур“ на дан пробоја солунског фронта. Сви ови видови стицања потребног новца говоре о тешкоћама ПЖС у прикупљању финансијских средстава за извршење два основна задатка, али и о великом ентузијазму чланица управног одбора, које су уложиле много времена и упорности, а, уз то, ни једном нису биле у искушењу да проневере новац који им је стајао на располагању.

Средства секције трошена су за обележавање датума везаних за први светски рат, за пружање помоћи сиромашним ратницима или члановима њихових породица и за подизање спомен-костурнице на Чачанском гробљу. Пада у очи да је приход често био већи од расхода. Можда се објашњење може наћи у податку да је ПЖС новац држала у банкама и, најчешће, у приватним новчаним заводима, а банке и, нарочито, приватни банкарни, одбијали су да „за мртве исплаћују

паре“. Овакву претпоставку поткрепљује чињеница да су се чланице секције довијале како би узеле сопствени новац са рачуна и утрошиле га у хумане сврхе.

Поред своје основе активности, на шта је, као што је поменуто, секција трошила новчана средства, чачанска ПЖС се укључивала и у друге активности отварајући се тако према другим друштвима и организацијама у Чачку. Тако је запажено учешће чланица секције на сахрани војводе Степе Степановића 1929. године, затим на прослави 1. децембра — Дана уједињења, на освећењу збега у Кађеници (14. октобра 1940) и на освећењу обновљеног манастира Преображење у Овчар Бањи (13. октобра 1940. године). Чачанска ПЖС помаже подизање споменика Танаску Рајићу у Љубићу, а 1940. се укључује у чланство Југословенске уније, која је основана у циљу заштите деце у миру и рату, јер је у Чачак те године био проглашен за угрожено место од ваздушних напада. Треба, још, навести учешће чланица секције у бројним женским друштвима, чији је основни циљ помагање сиромашне деце Чачка, као што су: Фонд за помоћ сиромашних ђака основних и средњих школа, Друштво за помагање незбринутих (основано 1934. године), Женска подружница и др. Деловање ових бројних друштава у Чачку између два светска рата говори о социјалним приликама у граду, које тадашња буржоаска држава није решавала и које ће се, као и низ других слабости старе Југославије, решавати кроз НОБ.

Напоменуто је да је чачанска ПЖС део средстава трошила на обележавање датума везаних за први светски рат. Тако је 15. септембар био дан када је прослављан пробој солунског фронта. Прослава је спремана заједно са УРОиР Чачка. Имала је карактер друштвене славе и најчешће одржавана у кафани „Драгачево“. Године 1939. стигла је од Главног одбора УРОиР Југославије препорука да се овај датум обележи без икакве свечане прославе. Вероватно се подлегло утицају фашистичких сила, јер се прослављање пробоја солунског фронта могло схватити као акт уперен против њих. Од 1927. године у Чачку је обележаван сваке године и 11. новембар као датум свршетка првог светског рата, односно као Дан мира. Тога дана су чланице ПЖС Чачка приређивале парастос на војничком гробљу у које су били сахрањени изгинули и помрли војници српске војске за време балканских и првог светског рата. Но, поред ових редовних обележавања датума везаних за кључне догађаје у првом светском рату, чачанска секција Фидака је обележавала и јубиларне датуме или у неким изванредним приликама. Тако је, у сарадњи са УРОиР, чачанска ПЖС прогласила 6. април 1930. као „француски дан“ и, ангажујући и Црвени крст, прикупљала помоћ за пострадале од поплава у Француској. У Чачку је прослављен и 14. јул 1938. као национални празник Француске, а поводом двадесетогодишњице завршетка првог светског рата. Треба истаћи да се дан Француске слави у години у којој влада Милана Стојадиновића напушта и разара пријатељске односе са савезницима из поменутог рата, па и са Француском. Веома је могућно да је овај гест био протест на профашис-

тичку политику владе Милана Стојадиновића; протест који је био испољен и у Чачку. Поред ових манифестација, чачанска ПЖС је 12. маја 1939. требало да обележи као дан истицања резултата борбе жена у свету. У праду је за тај дан било предвиђено предавање о улози жена у будућем рату, уз рецитоване родољубиве поезије Ђуре Јакшића и учешће девојачког хора. Нема података да је тај дан прослављен.

Већ је речено да је један од главних задатака ПЖС Фидака у Чачку да материјално помаже преживеле ратнике, чије економско стање није повољно, као и сиромашне удове и децу изгинулих бораца балканских и првог светског рата. Помоћ, коју је пружала чачанска секција, била је материјална: у новцу, одећи, обући, смештају ратника и чланова њихових породица у бањска лечилишта и ђачке домове, додељивање стипендија и слично. Помоћ се састојала и у интервенцијама секције код школских и других органа власти, у вези са обезбеђењем запослења, уписа у школе, нарочито деце ратника и сеоских породица на занате. Из расположиве архивске грађе види се да је помоћ била мања до 1935-36. године, од када се повећавају све врсте помоћи и породицама палих и породицама преживелих учесника у ратовима од 1912—1918. Свакако да се ово може објаснити податком да је секција главно улагање средстава до 1935. била усмерила на подизање спомен-костурнице, а да је, после њеног завршетка, могла знатнија средства да одваја на пружање материјалне помоћи. Тако је на десетине ђака, најчешће, уживало материјалну помоћ, а неки од њих бесплатно школовање, ако су им родитељи били пуки сиромаси. Секција је, уз помоћ председнице југословенског Помоћног Фидака у Београду, обезбеђивала упис на студије деци ратника чачанског краја, а такође је омогућавала и запослење ратника слабог имовног стања или њихове деце. Карактеристично је да је највише молби за пружање помоћи било у 1935. години. Све тражиље су наводиле крајњу материјалну беду у коју су запале и да нису у стању да „издржавају децу са своје две руке“,⁶ а да не могу да поднесу да им „деца седе у хладној соби пошто нема дрва“.⁷ Посебну пажњу заслужује помоћ чачанске ПЖС деци књижевнице Данице Марковић, која је пружена у марту 1933. године, иако су деца песникиње живела у Београду. На списку оних којима је Помоћни Фидак пружио материјалну помоћ нашао се и Миљинко Кушић, касније истакнути члан КПЈ, организатор борбе против окупатора и домаћих издајника у 1941. години и народни херој. Разлог што се Миљинко Кушић нашао на списку оних којима је не само чачанска, већ и југословенска ПЖС, поред бесплатног путовања у Париз, обезбеђивала стипендију у периоду од 1930—1932. на Универзитету у Београду, треба тражити у успеху Кушића, који је, као ђак Чачанске гимназије, на међусавезничком конкурс Фидака из 1930. године урадио најбољи писмени састав на тему „Шта мислите о миру и како замишљате срећу коју он пружа човечанству?“

Како се из свега наведеног види, помоћ коју је пружала чачанска секција Фидака била је материјално недовољна, али веома разноврсна.

Пре широк разматрања чињеница о подизању спомен-костурнице, потребно је осветлити питање војничких гробаља из ратова од 1912—1918. у Чачку. Несумњиво је постојање два гробна места: тзв. швапског војничког и српског војничког гробља. У првом су сахрањивани војници Централних сила, који су изгинули или помрли у чачанском крају, односно болници. Налазило се насупрот градске болнице, на месту данашње касарне. Било је доста велико и лепо уређено. Имало је централни споменик општег значења, изграђен од белог мермера, са натписом: »Es starb ein jeder für sein Vaterland« (Умро је сваки за своју отаџбину). Овај заједнички споменик био је обрађен и на доминантном месту, видео се из града. Појединачни гробови су обележавани дрвеним крстовима са именима сахрањених војника. Ту је био и део српског војничког гробља. Српско, пак, војничко гробље налазило се у посебном делу градског гробља, формираном са избијањем ратова од 1912—1918. године. Звало се још и Мало гробље или Болничко гробље. У њему су сахрањивани војници српске војске, који су умирали у чачанској војној болници, а углавном нису били из Чачка и околине, јер су ови сахрањивани у гробљима својих родних места. Цивили нису сахрањивани у српско војничко гробље.

По завршетку првог светског рата, стање оба гробља, као и других гробних места у широј околини Чачка, није било задовољавајуће. Запуштеност је последица недовољне бриге око уређивања гробова, чему је допринела не само разбацаност војничких гробаља, већ и чињеница да није постојала организација која би се бавила њиховим одржавањем и заштитом. За стање швапског гробља одговорно је и понашање једног дела грађана, који су, верујући да чине патриотско дело, рушили гробове непријатељских војника „да им се ни место не зна“.

Кад је чачанска Помоћна женска секција Фидака покренула акцију за подизање спомен-кустурнице, 1928. године, мора се поминути да је имала пример искуства београдске ПЖС, која је 1927. изводила акцију за подизање спомен-костурнице изгинулих ратника, који су пали бранећи Београд и били сахрањени у Новом гробљу. Ово се истиче утолико пре што је председница Средишне управе југословенске ПЖС подстицала чланице чачанске секције да истрају око уређења војничких гробаља, саветујући им да не дају мира ни команданту гарнизона ни председнику општине док се акција не заврши. Од 1932. године све присутнији је, у Чачку, позив за уређење војничких гробаља. Та потреба уследила је из два разлога: већ поменуте запуштености гробних места и захтева 19. артиљеријског пука упућеног суду општине града Чачка да се швапско гробље измести ради подизања нове касарне. Док су ранији представници општине, у периоду од 1928. до 1932. оклевали да нешто предузму, Обрен Јањић, као председник чачанске општине у 1932. доставља захтев 19.

пука пододбору чачанског УРОиР, одређујући га, тиме, за субјективног носиоца целе акције око подизања спомен-костурнице. Радећи заједно са ПЖС Чачка још од 1928. године на сахрањивању изгинулих свих вероисповести и националности у чачанском крају у балканским и првом светском рату, УРОиР је, кад су 1932. настали повољни услови за реализацију, одмах укључило женску секцију, која је и раније прикупљала средства за грађење спомен-костурнице. Значи, намера обе секције Фидакове организације у Чачку да реши питање војничких гробаља, а и потребе месног гарнизона за подизање нове касарне, захтевале су енергичнију акцију и веће укључивање и предузимљивост како УРОиР, са ПЖС, тако и органа општинске власти. Успех акције, поред војних потреба, значао би извлачење из корова оних којима се могло захвалити за слободу и уједињење народа Југославије. Тако ће се УРОиР, на челу са Радваном Ђорђевићем, и ПЖС, са Милицом Обрадовић, бацити свим жаром на посао. Од 1932. врши се појачано сакупљање података о сахрањенима, у виду спискова са генералијама. Захваљујући овоме имамо детаљне податке за око 1.000 ратника изгинулих или помрлих у чачанском крају у ратовима од 1912. до 1918. године.

Када су прибављена новчана средства, подаци о броју изгинулих ратника и добијена локација, остало је да се направи пројекат споменика да би отпочели радови. Пројекат је дело Исидора Јањића, инжењера из Чачка. Споменик је пројектован у виду пирамиде, која почива на костурници. Значај споменика је у амблемима. Тако је на једној страни споменика пројектован католички крст, на другој православни, на трећој исламски полумесец, а на четвртој јеврејска шестокрака. Овим амблемима били су заступљени војници свих вера, а условно и народности, који су изгинули или помрли у чачанском крају за време балканских и првог светског рата. Но, ознаке интернационалног карактера отварају и питање узрока за њих, јер је споменик у Чачку јединствено обележје изгинулих војницима првог светског рата у целој земљи.⁸

Изградња спомен-костурнице имала је две фазе. Прву, од октобра 1933. године: изградњу костурнице, тј. крипте, без унутрашњих преграда. Била је завршена средином новембра и примљена од комисије. Цена крипте износила је 14.500 динара, а сазидана је без дугова, иако су радови започети са само 3.434 динара. Исте 1933. године склопљена је погодба о изради споменика над костурницом, са 31. мартом 1934. као роком завршетка радова. Наиме, до тог датума, требало је да се заврши акција ископавања гробова и обави пренос посмртних остатака у општу костурницу. Од самог почетка, активност чланица чачанске ПЖС је велика, мада је на почетку те активности дошло до прекора изреченог од Верско-православног одељења при Министарству правде. Чачанке су укорене зато што се за помоћ нису обратиле министарству и што су подизање споменика отпочеле без претходне сагласности поменутог одељења, јер су постојали нарочити прописи како се праве војничка гробаља и костурнице. По-

датак да је пододбор УРОиР Чачка почео градњу кад је решио све тешкоће, говори да је тих тешкоћа било више.

Изградња споменика поверена је чачанском каменоресцу Франческу Бербељи. Споменик је прављен од камена зв. „плави ток“, који је Бербеља довлачио из свог каменолома у Јеминској Стени, а амблеми су прављени од јабланичког гранита (Херцеговина). Међутим, амблеми као симболична ознака интернационалног карактера гробнице довешће до сукоба још у време припрема за изградњу споменика, а нарочито приликом његовог освећења. Најогорченији противник било је црквено руководство жичке епархије, под чијом се управом налазило и свештенство чачанске црквене организације. С обзиром да отпор постављању амблема на споменик, нарочито јеврејске шестокраке, али и осталих неправославних, споменик је подигнут на месту које је било ван постојећег варошког гробља. Тако су чачанско УРОиР и ПЖС избегли сукоб са свештенством, јер нису хтели да оставе посмртне остатке војника Централних сила ван заједничке гробнице палих у првом светском рату на широј територији чачанског краја. По схватању чланова чачанског пододбора УРОиР, нису изгинули војници Централних сила криви за рат. Сви они: Чеси, Мађари, Аустријанци, Немци и други били су мобилисани и приморани да учествују у рату, а имају породице које су, због рата, напустили, изгубивши животе у туђој земљи. У једном говору приликом освећења споменика, истицано је да је споменик у Чачку споменик мира и да значи „уједињење мртвих кад нису могли да се уједине живи“.⁹ Оно што пише у рубрики „хумор“ у „Чачанском гласу“¹⁰, могло би се сврстати у тенденциозну и неукусну шалу. На име, наводи се да Чачани откривају костурницу палим јунацима свих вероисповести, хотећи да покажу своје пацифистичко схватање и да су „по околним шумама, пољима, њивама и јаругама покупили остатке палих хероја“.¹¹ Но, овај податак указује на бројност и раштрканост гробних места и напор обе секције Фидака у Чачку да их све прикупе и пренесу у заједничку гробницу. По мишљењу старих Чачана, заједничка гробница је „резултат скривеног социјалистичког интернационализма, хуманости и братства и јединства међу народима“.¹² Мање је вероватно да је иницијатива за подизање јединственог споменика учесницима првог светског рата у Југославији потекла од Главног одбора УРОиР Југославије или од Средишне управе Помоћног Фидака из Београда. Дубоки хуманизам људи чачанског поднебља је превагнуо: изгинули војници обе зараћене стране беху сахрањени у заједничку гробницу. Податак да Бербеља као извођач радова није имао трзавица у току израде споменика, говори да је поменути сукоб чачанског Фидака за жичком епархијом добио своју кулминацију уочи освећења споменика, септембра 1934. године.

Укупна цена спомен-костурнице износила је 42.500 динара, а по једном податку наводи се износ од 50.000 динара.¹³ Један део средстава у износу од 20.000 дало је Министарство правде, а остали износ обезбедила је чачанска Помоћна женска секција добровољним прилозима и од процента који јој је уступила Средишна управа.

Сакупљени прилози били су у материјалу, новцу и радној снази. Да су припаднице чачанске секције биле веома активне, види се из једног документа из 1934. године, у коме се помињу 322 чланице. Ако се има у виду да број чланица у ранијем раздобљу износи до 150, онда се број 322 односи, вероватно, на број давалаца прилога за спомен-костурницу. Иако је ПЖС само помагала УРОиР из Чачка у подизању гробног обележја изгинулим у балканским и првом светском рату, ипак, и поред других задатака, секција је од својих прихода одвојила за финансирање изградње споменика само у 1934. години 13.310 динара. Из годишњег извештаја о финансијском пословању чачанске секције види се изражена спремност за давање још већег новчаног износа и да је секцију у тој намери омело понашање чачанских кредитних завода, код којих је секција чувала новац, а који нису хтели да исплате захтевану суму. Из овога се уочава да је чачанска ПЖС Фидака помогла овај подухват према својим финансијским могућностима и напла своје место у подизању спомен-костурнице као један од носилаца акције.

Сахрањивање је завршено 5. августа 1934. године. Тог дана су пренете кости тројице изгинулих и сахрањених на Алвадиници: једног редова, једног подофицира и једног официра, чиме је завршен вишемесечни рад на прикупљању биографских података о изгинулим и умрлим ратницима, ископавању свих војничких гробова на широј територији чачанског краја и преносу посмртних остатака у заједничку гробницу. Символични пренос посмртних остатака поменуте тројице, добио је карактер јавне манифестације. Тог дана је, после одвираног Бетовеновог посмртног марша, формирана велика погребна поворка, са лафетом, на коме су били посмртни остаци тројице ратника. Поворка је кренула од четвртог одељења Војно-техничког завода и прошла кроз главне пунктове и улице Чачка, завршивши свој пут код спомен-костурнице. Поворку су сачињавали: грађанство Чачка и околине, гости из других места, свештенство и ученици основних школа Чачка, Љубића, Атенице, Јездине и нешто удаљенијег Паковраћа. Поред осталих пригодних говора, испред чачанске ПЖС, говорила је, на гробљу, Милица Обрадовић. Сахрањивањем костију тројице ратника, означен је завршетак преноса посмртних остатака.

Од свог оснивања, чачанска секција Помоћног Фидака истичала се у залагању да се реши питање војничких гробља насталих у чачанском крају у време балканских и првог светског рата. Већ крајем августа 1934. председница секције, Милица Обрадовић, истиче да је „после шестогодишњег хуманог рада пододбора ПЖС у сарадњи са пододбором УРОиР Чачка, подигнута костурница и споменик“.¹⁴

Када је 23. септембра 1934. обављено свечано откривање и освећење споменика палим ратницима обе зараћене стране у првом светском рату, чачанска ПЖС испунила је „један највећи део програма своје хумане задаће“.¹⁵ Из упућених позивница за учешће у освећењу споменика, као и захвалности делегација на указаном го-

стопримству, види се да су 23. септембра у Чачку боравиле бројне представнице женских друштава из разних градова Југославије. Овим откривање споменика добија југословенски значај. Чачанска женска секција је на откривање и освећење споменика, поред женских друштава, позвала и представнике власти, посебно из Дринске бановине, чија је управа у Сарајеву дозволила петодневно плаћено одсуство овим запосленим у органима власти на својој територији, како би могли присуствовати освећењу спомен-костурнице у Чачку. Железница је, са своје стране, бесплатно или уз велики попуст, превозила учеснике у свечаности.

Долазак гостију у Чачак на дан освећења наметнуо је секцији проблем смештаја. Школе су биле, најчешће, те које су уступале своје просторије за смештај гостију. Да су се чланице чачанске ПЖС добро снашле око прихватања гостију, види се из података да су и своје куће ставиле на располагање и из изјава захвалности на срданом дочеку и гостопримству. Упркос том напору, многи гости су „преспавали за кафанским столовима“,¹⁶ јер, поред гостију из разних места наше земље, освећењу споменика присуствовала су и посланства из: Француске, Енглеске, Белгије, Италије, Немачке, Бугарске, Румуније и Турске. Посебну занимљивост представља учешће и локалног свештенства чачанске саборне цркве, и жичке епархије. У време пројектовања спомен-костурнице, са намером да се у њу пренесу кости свих изгинулих и помрлих војника српске војске и војника из састава Централних сила из оба војничка гробља и других гробних места расутих у широј околини Чачка, жички епископ Николај Велимировић није могао да се помири са намером да се на православном гробљу појави споменик са амблемима других народности и вера, а нарочито јеврејским и муслиманским ознакама. Отуда је забранио учешће свештенства жичке епархије при освећењу споменика. Николај је оваквим ставом довео чачанско свештенство у неугодан положај, тако да је оно, да би остало у добрим односима са грађанима Чачка са којима је било животно повезано учествовало скоро илегално у освећењу споменика. Жички епископ је отишао тако далеко да је на инжењера Јањића као пројектанта споменика бацио анатему. Николај је одбио да присуствује освећењу. Насупрот његове ускогрудности и верско-националне заслепљености народ чачанског краја показао је своју ширину, хуманост и свест кад је „своје националне и верске непријатеље овековечио у споменику, раме уз раме са својим најбољим синовима“.¹⁷

Откривање и освећење споменика извршено је 23. септембра 1934. године. Најпре је у чачанској саборној цркви одржана свечана служба, уз помен изгинулих ратника па се поворка одређеним улицама упутила ка гробљу. На челу поворке ишла је војна музика, онда венци домаћих и страних изасланика, а иза њих учесници у освећењу. Поред православног, учествовало је и свештенство католичке, мајсијевске и мухамеданске вероисповести.¹⁸ Никад до тада није кроз Чачак прошла тако велика и свечана поворка као тог дана. Град је био искићен југословенским и страним заставама.

Откривање споменика састојало се у скидању платна са амблема, што је учинио краљев изасланик Оскар Часка. Поред његовог пригодног говора, говорили су представници чачанског пододбора УРОиР и ПЖС, као и вође домаћих и страних делегација. Затим је спомен-костурница предата на чување председнику чачанске општине Рашу Гавровићу. Из свега се види да је откривање и освећење јединственог споменика изгинулим учесницима у балканским и првом светском рату било догађај за Чачак, који је, подизањем оваквог споменика, добио међународну афирмацију.

Захваљујући Помоћној женској секцији Фидака, која је обавила прикупљање података о сахрањеним у војничким гробљима, може се дати одговор на питање: које су јединице српске војске или војске Централних сила прошле кроз Чачак или боравиле у њему у време ратова од 1912—1918. године. Од укупно сахрањених 914, недостају или су непотпуни подаци само за 15 војника, и то, углавном, из састава Централних сила. У заједничку гробницу сахрањена су из састава српске војске 652 борца, од чега 205 из чачанског краја; 109 из чачанског и 96 из рудничког округа. Из осталих крајева Србије сахрањено је 447 палих ратника, највише из пожаревачког, врањског, подрињског, крагујевачког, ужичког и крушевачког округа, мада нема ниј једног округа Србије из кога није било умрлих и сахрањених у војничким гробљима у чачанском крају. Укупно сахрањених из састава Централних сила било је 262. Пошто је Аустро-угарска била вишенационална држава, у заједничку је гробницу сахрањено: из Аустрије 33, Угарске 61, Чешке 65 изгинулих или помрлих војника. Из осталих покрајина: Моравске, Галиције, Буковине, а затим и Немачке, Бугарске, па чак и Италије сахрањени су посмртни остаци 26 мртвих ратника. Из југословенских територија, које су биле у саставу Аустро-угарске монархије било је сахрањено 62 погинула — умрла, од којих из Словеније 14, Хрватске 20, Војводине девет и Босне и Херцеговине 19.

Поред сахрањених из чачанског краја, заступљеност свих округа говори да су овде сахрањивани војници из свих пукова српске армије. То се може објаснити тиме што су општа и војна болница у Чачку примале рањене или болесне борце са разних фронтава и жаришта болести, што је налагала потреба ратног стања, као и да је један број бораца изгинуо у биткама на линији таковски крај — Шилковица — драгачевска села 1914. године, али и при повлачењу српске војске из чачанског краја 1915. године. Војна болница је, поред жртва у непосредним борбама, условила лечење, па и умирање, великог броја окупаторских војника, који су и сахрањивани на „швапском гробљу“, недалеко од болнице. Из броја умрлих, као и сећања старих Чачана, сведока окупације града од 1915—1918. године, у Чачку је било највише Чеха, Мађара и Аустријанаца, али и наших људи из покрајина под аустро-угарском влашћу. Евидентан је податак да су из наших покрајина под Аустро-угарском сахрањена 62 умрла, али се, судећи по именима, може видети да се не

ради увек о људима југословенске припадности (уколико имена могу бити поуздана полазна основа за овај закључак).

Као што су у српском војничком гробљу сахрањивани војници из бројних пукова, тако су и у „швапском гробљу“ сахрањивани војници из преко 50 регименти. Највише их је било из 91. регименте, која је била састављена поглавито од Чеха, и 28. регименте, у којој је, поред Чеха и Аустријанаца, било много људи из наших покрајина под аустро-угарском влашћу. Овај податак говори о саставу окупационих снага у чачанском крају од 1915—1918. године.

После откривања споменика, није престала активност чачанске Помоћне женске секције Фидака. Из докумената се види да се њен рад наставља у два правца. Први: уређивање простора око спомен-костурнице. Наиме, требало је подићи ограду око споменика и засадити парк, па је још 1934. године тражена новчана помоћ од главног одбора УРОиР. Чачанска ПЖС ставила је на располагање за то 5.584 динара. Да уређење простора око споменика иде споро, због оскудице у новцу, види се из молбе ПЖС упућене 1935. године градском поглаварству Чачка којом се тражи додела новчане помоћи за бетонирање стаза око спомен-костурнице, како би се лакше прилазило у време одржавања спомен-обрета. Ово из разлога што се на споменик излазило сваке године 5. августа, 15. септембра и 11. новембра. Секција је 1939. године обновила молбу градском поглавару, додајући захтев за поправку прилазног пута до спомен-костурнице. Не види се да ли је уређење простора око споменика потпуно обављено, јер одлагање неких послова за 1939. годину, у којој је почео други светски рат, доводи у сумњу завршетак свих послова. Овоме у прилог иде и чињеница да је ограда око споменика прављена после другог светског рата. Други задатак секције био је одржавање споменика и простора око њега. Из жалбе ПЖС суду општине чачанске због понашања гробара према парку око споменика, види се да су биле уређене алеје са цвећем и засађено дрвеће. Чланице чачанске секције су се бринуле око одржавања цвећњака, нарочито у време свечаности везаних за први светски рат и подизање спомен-костурнице.

Чачак се, априлским сломом старе Југославије, поново нашао под окупацијом фашистичке Немачке, која је и у првом светском рату била водећа снага агресивног блока Централних сила. Споменик изгинулим и помрлим војницима у чачанском крају за време балканских и првог светског рата није се увиђао фашистичким окупаторима. Отуда су они тражили да се са споменика уклоне јеврејски и исламски амблеми. Тако је, писменом наредбом, тражено да Бербеља, као градитељ спомен-костурнице, уклони са споменика наведене амблеме, што је он и учинио, па су, уместо шестокраке звезде и полумесеца, остале контуре, које се и данас виде као бледи отисци некадашњих ознака.

Избијањем другог светског рата 1939. године, поремећен је рад и УРОиР и ПЖС Фидака у Чачку. Обе секције се све више окрећу према рату. Још у мају женска секција разрађује тему: Улога

жена у будућем рату и истиче да је Фидак, превентивно ратничка, а не политичка организација. У позиву на поменуто предавање, наглашава се да „тема треба да заинтересује у садашњим мутним временима“¹⁹. Удружење резервних официра и ратника даје Помоћној женској секцији препоруку да „с обзиром на ситуацију и тешке прилике у свету“²⁰ помен 15. септембра, на Дан пробоја солунског фронта буде „без икакве свечане прославе“²¹. Очигледно је да су страх од рата и став неизазивања фашистичких сила, а поготову због профашистичке политике владајућих кругова југословенске буржоазије, били присутни у раду Фидакове организације у Чачку. Овоме у прилог иде и податак да је градско поглаварство почев од 1939. године оспособљавало грађане Чачка за одбрану у случају употребе бојних отрова у рату. Ова акција се појачава 1940. када је и Чачак проглашен за угрожено место од ваздушних напада у случају рата. Градско поглаварство у свој рад укључује и ПЖС, тако да рат постаје доминирајући садржај рада секције у 1939/40. години, што је поколебало многе чланице и навело их да напуштају секцију. Да се редови секције осипају, види се из кретања броја чланица. Док се, раније, број чланица ПЖС кретао и до 150, уочи другог светског рата се преполовио, а „неке госпође су се противиле одстанку друштва“²². Већ 1940. године уплатом добровољних прилога Унији за заштиту деце у миру и рату, југословенски Помоћни Фидак, па самим тим и чачанска Помоћна женска секција, уклапа се у поменуту унију. Но, из података да секција додељује помоћ сиромашним ученицима крајем 1940. године види се да се она одржава и у првим годинама другог светског рата и да се, вероватно, гаси са априлским сломом старе Југославије.

НАПОМЕНЕ

1. Историјски архив Чачак, Фидаков фонд, документ 3/1927.
2. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 4/1928.
3. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 5/1928.
4. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 1/1927.
5. Тако је, у 1936. години укупан прилив средстава износио 9. 681 динар, а расход само 2.910 динара. Око 7.000 динара остало је у каси, а деци сиромашних ратника једва је додељено 1.000 динара.
6. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 87/1935.
7. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 84/1935.
8. По казивању градитеља споменика Франческа Бербеље, каменоресца из Чачка, и других старих Чачана.
9. „Чачански глас“ од 29. септембра 1934.
10. „Чачански глас“ од 29. јула 1934.
11. „Чачански глас“ од 29. јула 1934.
12. По казивању Аце Савића, свештеника из Чачка.
13. „Чачански глас“ од 12. августа 1934.
14. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 75/1934.
15. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 96/1935.
16. „Чачански глас“ од 21. септембра 1934.
17. По казивању Аце Савића, свештеника из Чачка.
18. „Чачански глас“ од 29. септембра 1934.

19. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 144/1939.
20. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.
21. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.
22. И. А. Чачак, Фидаков фонд, документ 153/1939.

A PROPOS D'UN MONUMENT AUX MORTS DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

De même que toute la Serbie, la région de Čačak prit part aux événements liés à la Guerre Balkanique et à la Première guerre mondiale. Ces deux guerres laissèrent de nombreux monuments funéraires dans la ville de Čačak et ses environs, dont l'Ossuaire commémoratif est certainement le plus important. C'est là que furent ensevelis côte à côte les soldats de l'armée serbe et ceux des armées des Empires centraux, tués ou morts dans la région de Čačak. Cet ossuaire, unique au monde, fut bâti au cours des années 1933 et 1934 grâce aux efforts conjugués du sous-comité de l'Association des officiers de réserve et des anciens guerriers et de la Section féminine de la FIDAC, fondée à Čačak en 1927, tant à l'initiative de la Direction centrale de la FIDAC de Belgrade que grâce à l'intense activité du mouvement féministe de Čačak et à la nécessité de secourir les familles, dont les pères ou fils étaient tombés dans les guerres de 1912 à 1918.

La Section féminine de la FIDAC fonctionnant à Čačak s'était proposé des objectifs bien définis: lutter pour la paix dans le monde, s'occuper des conditions de vie des anciens guerriers et des membres de leurs familles, prendre soin des cimetières militaires, commémorer les dates importantes de la Première guerre mondiale. La section féminine de la FIDAC de Čačak prêtait une attention particulière aux actions ayant pour but de découvrir, dans la région de Čačak, les lieux où les soldats des deux parties belligérantes étaient ensevelis et de transférer leurs restes dans un tombeau commun. En vue de s'acquitter de cette tâche, la Section organisa des collectes de moyens financiers nécessaires à la construction d'un ossuaire commémoratif et s'employa à recueillir les données biographiques sur ceux dont les restes y seraient transférés.

C'est ainsi que grâce à l'activité déployée de concert par l'Association des officiers de réserve et des anciens guerriers et par la Section féminine de la FIDAC que fut érigé, au cimetière de Čačak, un imposant ossuaire commémoratif où furent réunis les restes du cimetière militaire serbe et de celui des soldats des Empires centraux, enterrés à Čačak et dans les campagnes de la région de cette ville. Du total de neuf-cent-quatorze soldats, tués ou morts dans la région de Čačak entre 1912 et 1918, six-cent-cinquante-deux provenaient de presque tous les régiments de l'armée serbe, tandis que deux-cent-soixante-deux appartenaient aux armées des Empires centraux; la crypte contient, depuis le 5 août 1934, à côté des restes des Serbes, ceux des Allemands, des Autrichiens, des Tchèques, des Bulgares et d'autres. Elle est surmontée d'un monument dont les emblèmes donnent un cachet unique à l'ensemble de l'ossuaire. En effet, sur chacun des quatre côtés du monument se trouve un emblème désignant la confession et, sous réserve, la nationalité de ceux qui y gisent: ce sont la croix catholique et la croix grecque, l'étoile à six branches des Juifs et le croissant islamique. Par son contenu, aussi bien que par ses emblèmes, le monument revêt un caractère international et c'est par là qu'il est unique, exceptionnel. Malgré la résistance opposée par le clergé local, les deux associations de Čačak n'ont pas voulu laisser traîner dans les environs de leur ville les restes des soldats des Empires centraux; elles les ont fait ensevelir avec les meilleurs des soldats du pays. Ces associations prétendaient que les soldats ennemis, morts ou tués dans la région, n'étaient pas responsables de la Première guerre mondiale et que, par conséquent, il serait inhumain de les abandonner dans la mauvaise herbe, voués à l'oubli.

L'inauguration du monument, qui eut lieu le 23 septembre 1934, fut l'occasion d'une grande solennité. En plus des invités du pays, y prirent part également de nombreuses délégations d'Etats européens. C'est ainsi que, grâce à ce monu-

ment, on assista à l'affirmation internationale de la ville de Čačak.

La débâcle d'avril 1941 de l'ancienne Yougoslavie mit fin à l'existence de toutes ses organisations politiques. Ainsi vit-on s'éteindre aussi l'activité féconde de la Section féminine de la FIDAC. Mais l' Ossuaire commémoratif de Čačak, dû principalement à ses efforts, y a survécu. Réunissant dans son sein tous les soldats tués ou morts dans la région de cette ville au cours des Guerres Balkaniques et de la Première guerre mondiale il reste, par son internationalisme, un monument unique de la Yougoslavie d'avant-guerre.

Сл. 1. Чланице Управног и Надзорног одбора чачанске Помоћне женске сенције Фидан

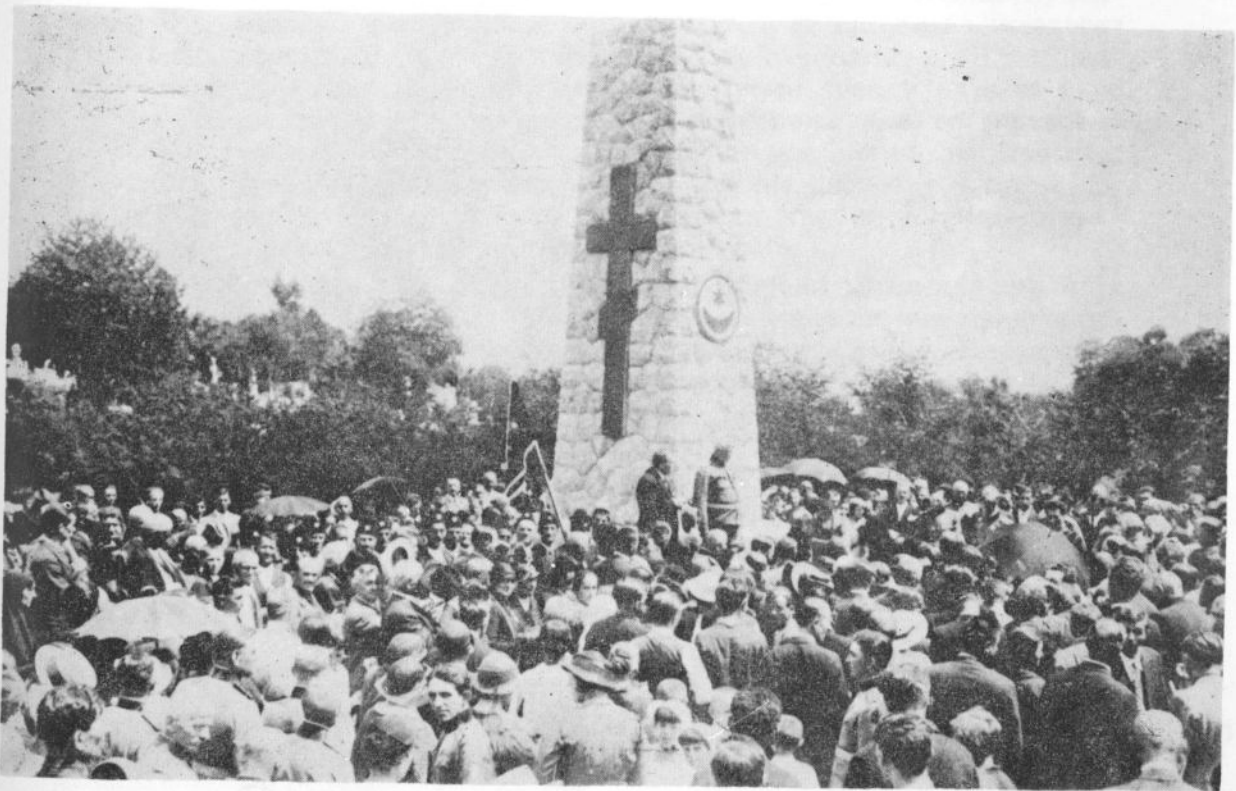

Златна медаља коју је добио Ми-
линко Кушић, уч. VII разр. Чачанске
гимназије, на међусавезничком кон-
гресу Фидака у Паризу 1930 г., за
најбољи одговор на тему: „Шта
мислите о миру и како замишљате
срећу коју он пружа човечанству?“

Сл. 2. Медаља Милинка Кушића

Сл. 3. Чачан: Пролазан свечане поворне нроз град

Сл. 4. Откривање спомен-ностурнице на чачанском гробљу

Сл. 5. Изглед споменина са католичним и језрејским симболима

Сл. 6. Изглед споменика са православним и исламским симболима